

Rozdział 2

Ochrona zabytków techniki – wybrane regulacje prawa polskiego i międzynarodowego

Samanta Kowalska

*Wydział Pedagogiczno-Artystyczny
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*

Wprowadzenie

Dziedzictwo kulturowe odgrywa istotną rolę w istnieniu, rozwoju i trwaniu społeczeństwa. Monumentalne zabytki architektury, dzieła sztuki czy archiwalia otaczano troską znacznie wcześniej niż zabytki techniki. Myśl ludzka, która przejawia się w różnych rozwiązaniach technologicznych, jest dźwignią postępu. Paradoksalnie, w przeszłości dawne narzędzia, sprzęty, maszyny trafiały do lamusa. Zabytki techniki – urządzenia, instalacje, również hydrotechniczne – są źródłem wiedzy inżynierskiej oraz dokumentem historii. Stanowią istotny element dziedzictwa kulturowego, które powinno podlegać nie tylko retrospekcji, ale rzeczywistym działaniom z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami.

W XIX w. pojawiły się inicjatywy, które nabrały rozmachu w okresie międzywojennym. Polska stała się jednym z pionierów ochrony zabytków techniki. Przed wybuchem II wojny światowej Muzeum Techniki i Przemysłu w Warszawie¹ wypełniało nie tylko statutowe zadania, ale i grupowało osoby, które łączył cel społecznej ochrony zabytków techniki. Warto dodać, że w Muzeum Techniki i Przemysłu (ówcześnie Muzeum Przemysłu i Rolnictwa) pierwsze swoje doświadczenia naukowe przeprowadzała Maria Skłodowska-Curie – jedyna kobieta, która dwukrotnie została uhonorowana Nagrodą Nobla w dwóch różnych dziedzinach: w fizyce wraz z mężem Piotrem Curie (1903 r.) oraz chemii (1911 r.). M. Skłodowska-Curie podczas inauguracji Pracowni Radiologicznej w Warszawie w 1913 r., wspominając początki swojej drogi naukowej w Laboratorium Fizyki i Chemii, powiedziała, że w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa mogła nauczyć się analizy chemicznej, co pomogło jej w późniejszym wyodrębnieniu pierwiastków radu i polonu (Lemire 2002, s. 103–104). Położyło to fundament pod rozwój wielu dziedzin nauki i przemysłu na całym świecie.

¹ Instytucja została założona w 1875 r. jako Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. Muzeum nie ograniczało się tylko do propagowania techniki, ale oddziaływało także na naukę i kulturę oraz gospodarkę kraju.

Powracając do społeczników, pasjonatów i hobbystów skupionych wokół Muzeum Techniki i Przemysłu², należy stwierdzić, że osoby te zajmowały się nie tylko deklaracyjnością, ale podejmowały działania zwieńczone konkretnymi rezultatami. W latach 60. ubiegłego wieku podjęto kroki w celu zabezpieczenia zabytków oraz dokumentacji związanej z obiektami na terenie Staropolskiego Okręgu Przemysłowego (Zagłębie Staropolskie), tzn. w Sielpi Wielkiej oraz Chlewickach. Walcownia i pudlingarnia w Sielpi Wielkiej datowana jest na 1821 r. Zakład powstał z inicjatywy Stanisława Staszica oraz Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego. Ważnym osiągnięciem było wybudowanie kanału długości 8 km i spiętrzenie wody na rzece Czarnej Koneckiej. Na wyposażeniu znajduje się np. młot czołowy, piece pudlingarskie, najstarsza w kraju maszyna parowa z 1858 r., koło wodne o średnicy 8 m, turbina wodna zaprojektowana przez Philippe'a Henriego de Girarda. Obecnie jest to Muzeum Staropolskiego Zagłębia Przemysłowego. Drugi wspomniany zabytek – huta żelaza w Chlewickach rozpoczęła działalność w 1892 r. Prawa własnościowe posiadała rodzina Platerów. W hucie znajduje się jedyny w Polsce i rzadko spotykany na kontynencie europejskim zespół wielkopiecowy Francuskiego Towarzystwa Metalurgicznego. Aktualnie jest to siedziba Muzeum Hutnictwa i Przemysłu Maszynowego. Obie placówki są oddziałami Muzeum Techniki i Przemysłu NOT w Warszawie.

Podobne działania zaczęto wdrażać w innych częściach Polski. Powstawały stowarzyszenia, które opiekowały się zabytkami związanymi z obszarem ich działalności. Przykładowo w 1877 r. utworzono Towarzystwo dla Opieki i Rozwoju Przemysłu i Górnictwa Naftowego. Pomysłodawcą był Ignacy Łukasiewicz – prekursor przemysłu naftowego. Stowarzyszenie swoją działalnością objęło pierwszą na świecie kopalnię ropy naftowej w Bóbrce (założona w 1854 r.), która powstała dzięki odważnym i wizjonerskim planom Ignacego Łukasiewicza. Z kolei w Tarnowskich Górach, kolebce przemysłu górniczego na Górnym Śląsku, opieką objęto kopalnię srebra. Miasto zostało założone na terenie, na którym odkryto złoża rudy ołowiuowo-srebrowej. Wielki labirynt korytarzy i wyrobisk o długości około 150 km skłonił do działań na rzecz utworzenia muzeum. Pomysł ten w okresie międzywojennym był wspierany przez magistrat tarnogórski, jednak II wojna światowa pokrzyżowała te plany. Po zakończeniu wojny idea podziemnego muzeum została reaktywowana. Pomoc w tym zakresie okazało Stowarzyszenie Miłośników Historii i Zabytków Ziemi Tarnogórskiej zawiązane w 1954 r. Wkrótce podjęto badania wnętrza oraz prace porządkowe w podziemiach kopalni. W 1960 r. powołano Komitet Odbudowy, w ramach którego skupili się pasjonaci, muzealnicy oraz osoby, które posiadały fachową wiedzę w tym zakresie. Kopalnia w Tarnowskich Górach, unikalny zabytek górnictwa kruszcowego na skalę europejską, został udostępniony społeczeństwu w 1976 r.

² Od 1929 r. pod nazwą Muzeum Techniki i Przemysłu. II wojna światowa przerwała działalność. Podczas drugiego po wojnie Kongresu Techników Polskich (1952 r.) muzeum zostało reaktywowane, a opiekę nad placówką zaczęła sprawować Naczelna Organizacja Techniczna (NOT). W 2013 r. w nazwie dodano „NOT”, co stanowiło powrót do historii i długiej tradycji w tym zakresie.

Ochrona zabytków przemysłu i techniki w Polsce

W XX w. materializm, ekologia, protekcyjność środowiska naturalnego, przeobrażenia społeczno-kulturowe oraz technologiczne spowodowały kształtowanie się paradygmatu ochrony zabytków przemysłu i techniki. Dało to również asumpt do rozwoju archeologii przemysłowej (Januszewski 2010, s. 6 i n.). W 1978 r. działalność rozpoczął Międzynarodowy Komitet Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego (*The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage* – TICCIH). Jest to organizacja, która na skalę międzynarodową podejmuje działania w zakresie ochrony, konserwacji, badań, dokumentowania oraz prowadzenia działalności edukacyjnej na rzecz dziedzictwa przemysłowego. Polski Komitet TICCIH uruchomiono w 1999 r. Stał się forum wymiany wiedzy i doświadczeń oraz prezentacji polskich osiągnięć w tej dziedzinie poza granicami kraju.

Niewymierny wkład w ochronę i popularyzowanie zabytków techniki w Polsce wniósł prof. Jan Pazdur³ oraz naukowcy związani z Instytutem Historii Kultury Materialnej PAN. Od 1958 r. Instytut wydawał katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce. Prężnie działał także ośrodek skupiony wokół Akademii Górniczo-Hutniczej oraz Instytutu Odlewnictwa w Krakowie, zwłaszcza prof. Mieczysława Radwana⁴, prof. Jerzego Piaskowskiego⁵, prof. Kazimierza Bieleni-

³ Warto dodać, że prof. Jan Pazdur dostrzegał związki nie tylko między nauką i techniką, ale również przyrodą. Był pomysłodawcą utworzenia Ekomuzeum w Dolinie Rzeki Kamiennej w Starachowicach. Ideę tę przedstawił na konferencji naukowej w 1983 r. Instytucja działalność rozpoczęła w 2001 r. na podstawie decyzji Rady Powiatu Starachowickiego. Obecnie nosi nazwę Muzeum Przyrody i Techniki Ekomuzeum im. Jana Pazdura. Członek założyciel Polskiego Towarzystwa Historii Techniki (od 1983 r.). Profesor zainicjował starania w celu opublikowania w wersji zdigitalizowanej atlasu historii kultury materialnej kraju.

⁴ Prof. Mieczysław Radwan zainicjował powstanie Muzeum Regionalnego w Ostrowcu Świętokrzyskim (obecnie: Muzeum Historyczno-Archeologiczne), Muzeum Starożytnego Hutnictwa Świętokrzyskiego w Nowej Słupi (dziś nosi imię prof. Mieczysława Radwana) oraz Muzeum Akademii Górniczo-Hutniczej i Techniki w Krakowie. Po II wojnie światowej brał udział w pracach restauracyjnych muzeum w Sielpi Wielkiej. Członek Kieleckiego Towarzystwa Naukowego, Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Przemysłu Hutniczego. Członek korespondent Międzynarodowej Akademii Historii Nauki w Paryżu (*Académie Internationale d'Histoire des Sciences*). Popularyzator ruchu krajoznawczego. Kierownik Katedry Historii Techniki i Nauk Technicznych AGH, która zajmowała się np. inwentaryzacją i katalogowaniem zabytków techniki nieruchomych oraz ruchomych będących na jej wyposażeniu. Ponadto kierował Biurem Technicznym Zakładów Ostrowieckich, które posiadało bibliotekę. Zbiory biblioteczne były dość liczne, starannie dobierane i powiększane przez kierownika z myślą nie tylko o rozwoju biura, ale i doskonaleniu zawodowym oraz naukowym pracowników. Prof. M. Radwan cechował się umiejętnością dobierania pracowników oraz ich motywowania do pracy w przyjaznej atmosferze, co przynosiło znaczące efekty. Umiejętność ta nie straciła na aktualności.

⁵ Na zorganizowanym w dniach 28–29 maja 1966 r. w Bukowinie Tatrzańskiej czeskosłowacko-polskim spotkaniu historyków sztuki i techniki Jerzy Piaskowski, ówczesnie docent, wygłosił prelekcję „Metaloznawcze badania dawnych przedmiotów żelaznych z terenów południowej Polski”, która wносиła nowe ustalenia w tym zakresie. Przedstawił wywody o lokalizacji i powiązaniach ośrodków produkcji hutniczej z Polski z podobnymi ośrodkami poza krajem. Wystosował postulat uzupełnienia tychże ustaleń o badania na Słowacji. J. Piaskowski podczas tego samego zjazdu przedstawił ponadto wyniki swoich badań dotyczące fazy strukturalnej żelaza dymarskiego na przykładzie „wilka”, czyli niewytupu pochodzącego z wielkiego pieca w Węgierskiej Górze. Ze strony polskiej organizatorem spotkania był Mieczysław Radwan, w tamtym czasie na stanowisku docenta. Szerzej o wspomnianym zjeździe naukowym: Miczulski (1967, s. 222–225).

na⁶. Na tej niwie z czasem działalność podejmowali kolejni badacze oraz społecznicy, którym bliska stała się ochrona dziedzictwa przemysłowego. Przyczyniło się to do opracowania metodologii dziedziny nauki dedykowanej omawianym obiektom. Zabytki techniki stały się przedmiotem zainteresowania również nauk prawnych. W prawie są zawarte i zagwarantowane podstawy oraz zakres funkcjonowania instytucji i organów ochrony zabytków. Prawo umożliwia ponadto nawiązywanie i prowadzenie w tym zakresie współpracy transgranicznej.

W Polsce przez ponad czterdzieści lat obowiązywała ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury (Dz.U. z 1962 r., nr 10, poz. 48). W art. 5 wyszczególniono obiekty, które pod względem rzeczowym mogły zostać objęte ochroną. Na podstawie art. 5 pkt 6 do obiektów techniki i kultury materialnej zaliczono stare kopalnie, huty, warsztaty, budowle, konstrukcje, urządzenia, środki transportu, maszyny, narzędzia, instrumenty naukowe i wyroby szczególnie charakterystyczne dla dawnych i nowoczesnych form gospodarki, techniki i nauki, gdy były unikatami lub wiązały się z ważnymi etapami postępu technicznego. W tak ujętej regulacji można dostrzec wpływ ówczesnego stanu wiedzy, idei, badań kultury materialnej oraz metodologii stosowanej do obiektów świadectw myśli inżynierskiej. Zakres przedmiotowy tej definicji nie został doprecyzowany. Ponadto nasuwa się pytanie, jeżeli zabytkowy obiekt techniki nie widniał na tej liście, czy oznaczało to wyjęcie spod ochrony? Wskazówkę można odnaleźć w art. 5 pkt 11, w którym zapisano, że ochroną mogły zostać objęte także inne przedmioty nieruchome i ruchome zasługujące na trwałe zachowanie ze względu na wartość naukową, artystyczną lub kulturalną. Transformacja ustrojowa przeformułowała regulacje i zasady nie tylko w gospodarce czy administracji, ale również w sektorze kultury. W 1998 r. szacunkowa liczba zabytkowych obiektów techniki wynosiła około 18 tys., np. fabryk, hut, kopalń, młynów, gorzelni (Kołodziej 1998, s. 204). Rozpatrując powyższy akt prawny, należy pamiętać o uwarunkowaniach sensu largo i sytuacji faktycznej zasobu zabytkowego w tamtym okresie. Ustawa o ochronie dóbr kultury mimo kilku nowelizacji nie odzwierciedlała zmian zachodzących w społeczeństwie. Przystąpiono do prac legislacyjnych nad kolejnym aktem prawnym w tej materii.

W dniu 17 listopada 2003 r. wszedł w życie kolejny akt normatywny mający zastosowanie do tej problematyki. Nowa ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochro-

⁶ Prof. Kazimierz Bielenin wraz z prof. Mieczysławem Radwanem utworzył zespół Polskiej Techniki Hutniczej i Odlewniczej. Zespół rozpoczął działalność w 1955 r. Badaniami objęto historię hutnictwa świętokrzyskiego w starożytności. Zrekonstruowano piece dymarskie i metody wytopu, co pogłębiło wiedzę na ten temat. Efekty badań okazały się pionierskie nie tylko dla nauki polskiej, ale i światowej. Na ich podstawie powołano Muzeum Starożytnego Hutnictwa Świętokrzyskiego w Nowej Słupi (1960 r.). W badaniach archeologicznych prof. Kazimierz Bielenin stosował innowacyjne jak na tamte czasy metody i techniki, np. zdjęcia i analizę lotniczą, geofizykę, metodę geoelektryczną (elektrooporową). Pomysłodawca corocznie organizowanej imprezy plenerowej „Dymarki Świętokrzyskie” (od 1967 r.), które stały się świętem regionalnym. Brał udział w międzynarodowych pracach i wykopaliskach archeologicznych, np. w Austrii, Bułgarii, Niemczech. Piastował funkcję dyrektora Muzeum Archeologicznego w Krakowie. Działal na rzecz rewindykacji zabytkowych dzwonów utraconych przez Polskę podczas II wojny światowej.

nie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2003 r., nr 162, poz. 1568 z późn. zm.) określa przedmiot, zakres, prowadzenie dokumentacji zabytków, formy ich ochrony, prowadzenie nadzoru konserwatorskiego, wywóz za granicę i restytucję zabytków, tworzenie krajowego programu w tym zakresie, zasady finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich oraz robót budowlanych przy zabytkach. W świetle powyższego kluczowe jest określenie, co współczesny prawodawca rozumie pod pojęciem „zabytku”.

Według definicji zawartej w art. 3 pkt 1 „zabytkiem” jest nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową. Natomiast pod rządami poprzedniej ustawy zwracano uwagę na wartość naukową, artystyczną albo kulturalną. Obecnie zamiast wartości kulturalnej stosuje się historyczną, gdyż dawność uważana jest za atrybut zabytku, „ilustrację przeszłości” (Prószyński 2001, s. 93).

Kulturowa rola obiektów zabytkowych

Nie ulega wątpliwości, że obiekt zabytkowy pełni również rolę kulturową poprzez ochronę dziedzictwa i pielęgnowanie tożsamości oraz kulturotwórczą, gdy aktywizuje się społeczeństwo, np. organizując plenery folklorystyczne, jarmarki agroturystyczne, spotkania z twórcami ludowymi oraz wytwórcami.

W kontekście zabytków techniki mogą to być np. spływy kajakami Kanałem Bydgoskim oraz Święto Światła – od zapalania ognia krzysiwem, lampy naftowej, żarówki Thomasa Alvy Edisona po diody elektroluminescencyjne, czyli lampy LED prezentowane w Muzeum Energetyki w Łaziskach Górnych.

Kanał Bydgoski (26,7 km) funkcjonuje jako otwarty salon Bydgoszczy. Odiany do użytku w 1774 r. był chlubą króla Prus Friedricha II von Hohenzollerna (Fryderyk II Wielki). W ten sposób połączono Odrę z Wisłą. Kierownikiem prac budowlanych został Wilhelm Dornstein. Kanał odegrał znaczącą rolę w transporcie surowców i towarów z terenów ówczesnej Polski do Prus, które przeżywały okres świetności. Bydgoski szlak wodny stał się konkurencyjny do gdańskiego o charakterze morskim. Było to posunięcie nie tylko inwestycyjne, ale i strategiczne, dzięki któremu miasto ówczesnie szybko się rozwijało. W 1883 r. kanałem popłynęły pierwsze statki o napędzie parowym, co podniosło rangę tego obiektu hydrotechniki (Kałuża, Podemska-Kałuża 2015, s. 336). Z kolei przed II wojną światową Kanał Bydgoski funkcjonował jako swoisty miejski ogród, wokół którego tętniła nie tylko gospodarka, ale i życie towarzyskie. Kanał był miejscem rekreacyjnym chętnie odwiedzanym przez mieszkańców. Obecnie Bydgoski Węzeł Wodny wchodzi w skład międzynarodowej drogi wodnej E40 i E70. W 2006 r. wdrożono Program Rewitalizacji i Rozwoju Bydgoskiego Węzła Wodnego, który został opracowany w ramach środków pochodzących z budżetu państwa polskiego, a także miasta oraz Inicjatywy Wspólnotowej „Program Sąsiedztwa

INTERREG III B Region Morza Bałtyckiego”⁷. Mimo że rola transportowa zmalała w związku z rozwojem nowoczesnych środków komunikacji, Kanał Bydgoski cieszy się powodzeniem wśród turystów. Organizowane są rejsy statkami, galarami po kanale i rzece Noteci oraz tzw. tramwajem wodnym (okres wiosny i lata) po rzece Brdzie.

Warto dodać, że jedyny w tej części Europy festiwal na rzecz dziedzictwa przemysłowego odbywa się corocznie w Łaziskach Górnych pod nazwą Industriada. Przedsięwzięcie wpisuje się w Szlak Zabytków Techniki. Jest to jedna z form popularyzacji tego rodzaju zabytków. Należy bowiem pamiętać, że budowanie pamięci historycznej oraz ochronę dziedzictwa kulturowego powinno wdrażać się od „podstaw” czyli obszarów nam najbliższych. W 2015 r. Industriada odbywała się 13 czerwca. Nie jest to przypadkowa data, gdyż tego dnia w 1872 r. urodził się nazywany „polskim Edisonem” lub „Leonardem da Vinci z Galicji” – Jan Szczepanik, wynalazca, autor licznych patentów, o którym pisał sam Mark Twain. Muzeum Energetyki, biorąc wzór z Jana Szczepanika, który specjalizował się w różnych dziedzinach, rozszerza swoją ofertę, aby zainteresować jak najszersze grono osób. W 2016 r. na Industriadzie oprócz technologii i eksponatów stricte związanych z elektrycznością odwiedzający mogli np. wziąć udział w warsztatach ceramicznych, zobaczyć zabytkowe rowery i motocykle, wysłuchać oraz jednocześnie zobaczyć koncert na wysokonapięciowych cewkach Tesli⁸.

Należy podkreślić, że historyczne obiekty techniki powinny być uwzględniane w lokalnych i regionalnych programach opieki nad zabytkami, planach zagospodarowania przestrzennego, decyzjach o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, w przewodnikach turystycznych, a także w planach zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej (art. 18 ust. 1)⁹.

Ponadto ważne jest sprawowanie właściwego nadzoru konserwatorskiego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków albo osobę działającą w jego imieniu – pracownika wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków¹⁰. Wykonując nadzór konserwatorski, kompetentne osoby są upoważnione np. do wstępu na teren nieruchomości, gdy występuje uzasadnione podejrzenie uszkodzenia lub zniszczenia zabytku¹¹. Może to dotyczyć również nieruchomego zabytku techniki.

Należy wskazać, że dany obiekt zabytkowy może mieć także inne wartości niż wymienione w art. 3 pkt 1, np. emocjonalną, przestrzenną, które mogą zostać

⁷ Nazwa projektu w ramach powyższej Inicjatywy Wspólnotowej: „Wykorzystanie śródlądowych dróg wodnych dla rozwoju regionalnego” (akronim „InWater”).

⁸ Informacje udostępnione przez Muzeum Energetyki w Łaziskach Górnych.

⁹ Zob. szerz. art. 18–20 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2003 r., nr 162, poz. 1568 z późn. zm.).

¹⁰ Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 kwietnia 2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków (Dz.U. z 2004 r., nr 75, poz. 706 z późn. zm.).

¹¹ Podstawa prawna: art. 38 ust. 1 w związku z ust. 3 pkt 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2003 r., nr 162, poz. 1568 z późn. zm.). Do innych uprawnień należy np. dokonanie wpisu w dzienniku budowy (art. 38 ust. 3 pkt 6) w zakresie, o którym jest mowa w ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (Dz.U. z 1994 r., nr 89, poz. 414 z późn. zm.).

uwzględnione podczas rozważania, czy dany obiekt uznać za zabytek. Powinno się brać pod uwagę jego specyfikę. Budowla architektoniczna bez wątpienia będzie cechowała się innymi wartościami niż obiekt techniki. Nie powinno się stosować tego samego szablonu.

Jeżeli pojawiają się pytania lub wątpliwości wymagające wyjaśnienia, należy skorzystać z opinii bądź ekspertyzy odpowiedniego rzeczoznawcy. Według rozporządzenia Ministra Kultury (ówczesna nazwa) z dnia 10 maja 2004 r. w sprawie rzeczoznawców Ministra Kultury w zakresie opieki nad zabytkami (Dz.U. z 2004 r., nr 124, poz. 1302 z późn. zm.) uprawnienia przyznawane są w 14 dziedzinach. W §1 pkt 11 wyodrębniono zabytki techniki. Wymienione w § 1 dziedziny mogą bezpośrednio lub pośrednio wiązać się ze sobą, np. zabytki techniki (§1 pkt 11) czy zabytki architektury i budownictwa (§1 pkt 2) nierzadko występują w otoczeniu parku lub innej zieleni naturalnej lub zaprojektowanej przez człowieka (np. młyn nad rzeką, pałac z powozownią i parkiem) (§1 pkt 12). Nie ulega wątpliwości, że każdy zabytek powinien być odpowiednio zabezpieczony (§1 pkt 13) na wypadek różnych okoliczności i zdarzeń losowych (np. powódzie, pożary), a nie tylko na wypadek zagrożenia popełnieniem czynu zabronionego przez prawo (np. dewastowanie obiektów techniki, kradzieże infrastruktury kolejowej, wyposażenia dawnych zakładów przemysłowych)¹². Rzeczoznawcy powinni być w danej dziedzinie ekspertami o wysokich kwalifikacjach zawodowych oraz moralno-etycznych. Podobny postulat można wystosować do innych osób, które są pracownikami instytucji i organów działających na rzecz ochrony i opieki nad zabytkami.

Na podstawie art. 71 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2003 r., nr 162, poz. 1568 z późn. zm.) osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna mająca tytuł prawny do zabytku wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego albo stosunku zobowiązaniowego w zakresie sprawowania opieki nad zabytkami finansuje prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy tym zabytku. Można jednak ubiegać się o dotacje celowe z budżetu państwa (art. 73). Zgodnie z art. 77 dotacja może obejmować nakłady konieczne, np. na wykonanie ekspertyz technicznych i konserwatorskich (art. 77 pkt 1); przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych (art. 77 pkt 2); sporządzenie dokumentacji konserwatorskiej (art. 77 pkt 3); zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku (art. 77 pkt 7); stabilizację konstrukcyjną części składowych lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania obiektu zabytkowego (art. 77 ust. 8)¹³. Jak można zauważyć, są to regulacje istot-

¹² Zob. rozporządzenie Ministra Kultury (ówczesna nazwa) z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz.U. z 2004, nr 212, poz. 2153 z późn. zm.). Z prawa międzynarodowego można wymienić zwłaszcza konwencję o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym oraz protokołem o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego podpisane w Hadze dnia 14 maja 1954 r. (Dz.U. z 1957, nr 46, poz. 212).

¹³ Zob. także rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 1 lipca 2013 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz.U. z 2013 r., poz. 784 z późn. zm.).

ne także dla sprawowania skutecznej i efektywnej opieki nad zabytkami techniki, w tym hydrotechniki. Obecnie oprócz programów krajowych (np. ministerialnych) wsparciem są również fundusze i programy strategiczne Unii Europejskiej.

Kolejna kwestia – użyte w definicji ustawowej „zabytku” określenie „interes społeczny” jest zwrotem niedookreślonym, który stwarza obawę interpretacji przez pryzmat określonej osoby lub grupy kierowanej partykularyzmem zamiast obiektywnymi względami na rzecz ogółu społeczeństwa. Ponadto może wystąpić sytuacja, w której jeden z egzemplarzy np. maszyny do pisania stanie się wyjątkowy, mimo że zachowa się wiele takich maszyn, dlatego że w ważnym momencie mogła być używana przez znaną osobę. Podobnie samochód, którym podróżuje wybitna postać, w przyszłości może uchodzić za zabytek, mimo że inne pojazdy tej samej marki i rocznika będą nadal w użyciu. Należy zaznaczyć, że sam fakt dawności lub wyjątkowości z powodu ważnej osoby lub wydarzenia nie jest równoznaczny z uznaniem danego obiektu za zabytek w świetle prawa, gdyż następuje to na drodze decyzji administracyjno-prawnej po uprzednim rozpoznaniu oraz spełnieniu wymogów (Kowalska 2007).

Typologia zabytków

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz.U. z 2003 r., nr 162, poz. 1568 z późn. zm.) posługuje się typologią zabytków na nieruchome, ruchome i archeologiczne. Do zabytków nieruchomych zaliczono także obiekty techniki, w tym kopalnie, huty, elektrownie. Zapis kończy się sformułowaniem „i inne zakłady przemysłowe” (art. 6 ust. 1 pkt 1e in fine), co wskazuje, że jest to wyliczenie nieenumeratywne. Na podstawie art. 6 ust. 1 pkt 2d zabytkami ruchomymi są również wytwory techniki, a zwłaszcza urządzenia, środki transportu oraz maszyny i narzędzia świadczące o kulturze materialnej charakterystyczne dla dawnych i nowych form gospodarki dokumentujące poziom nauki i rozwój cywilizacyjny. Z kolei wśród zabytków archeologicznych wskazuje się np. na relikty działalności gospodarczej (art. 6 ust. 1 pkt 3d). Art. 6 omawianej ustawy, wymieniając przykłady zabytków nieruchomych, ruchomych i archeologicznych, posługuje się zwrotem „w szczególności” – jest to więc katalog niezamknięty. Obiekty techniki mogą kwalifikować się pod każdą z tych grup, np. za zabytek nieruchomy został uznany stopień wodny „Walkowice 13” na rzece Noteci z okresu 1912–1913, wpis obejmuje urządzenia hydrotechniczne (jaz, śluza, przepławka), budynek gospodarczy oraz budynek straży granicznej. Natomiast wśród zabytków ruchomych odnotowano np. kryty wagon towarowy Gklm (Kdt) 20 51 112 7 209-7 znajdujący się obecnie na terenie województwa podkarpackiego, który został wyprodukowany w niemieckiej wytwórni Salon Wagonfabrik Werdau w 1917 r. (wpis z dnia 13 czerwca 2011 r.). Z kolei przykładem stanowiska archeologicznego jest kopalnia krzemienia czekoladowego „Wzgórze Kruk” w Glinianach (wpis z 15 września 1981 r.).

Aktualnie obowiązująca ustawa wyróżnia następujące formy i sposoby ochrony zabytków: a) wpis do rejestru zabytków; b) uznanie za pomnik historii; c)

utworzenie parku kulturowego; d) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego (art. 7). W dniu 25 listopada 2016 r. w wyniku nowelizacji do art. 7 omawianej ustawy dodano zapis, na podstawie którego mocy obowiązującej nabrała nowa forma ochrony zabytków, a mianowicie: wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa¹⁴. W niniejszym artykule ze względu na nakreśloną uprzednio problematykę zostaną szerzej omówione dwie pierwsze z wyżej wymienionych form ochrony zabytków, które wpisują się w myśl przewodnią rozważań.

Jedną z form ochrony historycznych obiektów jest wpis do rejestru zabytków. W Polsce prowadzi się rejestr w formie ksiąg oznaczonych literami: „A” – zabytki nieruchome; „B” – zabytki ruchome; „C” – zabytki archeologiczne¹⁵. Zabytki nieruchome wpisywane są do rejestru z urzędu na podstawie decyzji wojewódzkiego konserwatora zabytków lub na wniosek właściciela bądź użytkownika wieczystego gruntu, na którym dany zabytek się znajduje. Wpis z urzędu dokonany przez wojewódzkiego konserwatora zabytków stanowi podstawę odnotowania w katastrze nieruchomości. Prawo zezwala na wpisanie do rejestru również otoczenia zabytku nieruchomego, jego nazwę geograficzną, historyczną lub tradycyjną¹⁶. Warto dodać, że na podstawie art. 9 ust. 3 wpis historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołu zabytków nieruchomych.

Z kolei zabytki ruchome wpisuje się do rejestru na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela. Natomiast z urzędu wojewódzki konserwator zabytków może wydać taką decyzję w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę albo wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej (art. 10). Przed nowelizacją w powyższym artykule brakowało określenia o „wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej”. Ów zwrot dodano w celu zapobiegania wywozowi z Polski najcenniejszych zabytków ruchomych. Zapis ten został sformułowany w kontekście archiwum pretendenta do Literackiej Nagrody Nobla – Zbigniewa Herberta. Wołą poety było przekazanie archiwum do Biblioteki Beinecke Uniwersytetu Yale w Stanach Zjednoczonych. Polscy naukowcy, uczeni i artyści podjęli działania, aby powstrzymać wywóz. W ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków

¹⁴ Ustawa z dnia 10 lipca 2015 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o muzeach (Dz.U. z 2016 r., poz. 1330).

¹⁵ Podstawa prawna: § 2 ust. 1 rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. z 2011 r., nr 113, poz. 661 z późn. zm.).

¹⁶ Podstawa prawna: art. 9 ust. 1–2 i ust. 5 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2003 r., nr 162, poz. 1568 z późn. zm.).

i opiece nad zabytkami nie było wówczas regulacji, która mogłaby znaleźć zastosowanie w powyższych okolicznościach. Podjęto rozmowy z wdową po poecie Katarzyną Herbert oraz jego siostrą Haliną Herbert-Żebrowską, które zgodziły się przekazać archiwum Bibliotece Narodowej w Warszawie, co nastąpiło w 2007 r. Wspomniana nowelizacja została wprowadzona w związku z dziedzictwem piśmienniczym. Nie ulega jednak wątpliwości, że może dotyczyć także ruchomych obiektów techniki, np. historycznych planów budowy kanału wodnego wraz z notatkami i podpisem projektanta, dokumentacji dawnych urządzeń hydrotechnicznych (np. zapór, jazów, śluz wodnych).

Należy zaznaczyć, że do rejestru nie wpisuje się zabytku ujętego na Liście Skarbów Dziedzictwa¹⁷, w inwentarzu muzealnym¹⁸ oraz wchodzącego w skład narodowego zasobu bibliotecznego¹⁹ (art. 11).

Zabytek może zostać jednak skreślony z rejestru. Ustawa precyzuje okoliczności, w których może to nastąpić. Według art. 13 ust. 1 zabytek jest skreślany, jeżeli uległ zniszczeniu w stopniu powodującym utratę jego wartości historycznej, artystycznej lub naukowej albo którego wartość będąca podstawą wydania decyzji o wpisie do rejestru nie została potwierdzona w nowych ustaleniach naukowych²⁰. Regulacja ta ma również zastosowanie w przypadku skreślenia części zabytku. Ponadto z rejestru skreśla się zabytek, który został wpisany na Listę Skarbów Dziedzictwa, do inwentarza muzealnego, wszedł w skład narodowego zasobu bibliotecznego (art. 13 ust. 4). Należy wskazać, że skreślenie następuje na podstawie decyzji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (art. 13 ust. 5)²¹.

Pomniki historii

Kolejną formą ochrony zabytków jest uznanie za pomnik historii. Decyzją tą może zostać objęty zabytek nieruchomy wpisany do rejestru albo park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury. W tej regulacji chodzi więc o najbardziej wartościowe i znaczące zabytki dla dziedzictwa kulturowego. Uznania za pomnik historii dokonuje Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej w drodze rozporządzenia

¹⁷ Na podstawie art. 14a ust. 1–2 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2003 r., nr 162, poz. 1568 z późn. zm.) prowadzenie Listy Skarbów Dziedzictwa znajduje się w kompetencjach Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Jest to nowa forma ochrony zabytków, która w Polsce zaczęła obowiązywać w dniu 25 listopada 2016 r., czyli w okresie pisania niniejszego artykułu. Na tę listę wpisuje się zabytki ruchome o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego zaliczane do jednej z kategorii, o których stanowi się w art. 64 ust. 1 tejże ustawy. Wpis następuje na podstawie decyzji ministerialnej z urzędu lub na wniosek właściciela zabytku.

¹⁸ Problematykę tę reguluje w Polsce inny akt normatywny, tzn. ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz.U. z 1997 r., nr 5, poz. 24 z późn. zm.) wraz z aktami wykonawczymi.

¹⁹ Podstawa prawna: ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz.U. z 1997 r., nr 85, poz. 539 z późn. zm.) wraz z aktami wykonawczymi.

²⁰ Na mocy art. 13 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2003 r., nr 162, poz. 1568 z późn. zm.) w przypadku skreślenia z rejestru zabytku decyzja ta obejmuje także otoczenie.

²¹ Zob. art. 13 ust. 6 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2003 r., nr 162, poz. 1568 z późn. zm.).

na wniosek Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który powinien uprzednio uzyskać opinię Rady Ochrony Zabytków w tej materii (art. 15 ust. 1–2). Do rozporządzenia w sprawie uznania zabytku za pomnik historii dołącza się opis topograficzny położenia obiektu wraz z mapką.

Wśród zabytków będących obiektami techniki, które zostały uznane przez Prezydenta RP za pomniki historii na podstawie ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2003 r., nr 162, poz. 1568 z późn. zm.), można wymienić np.:

- a) „Tarnowskie Góry – podziemia zabytkowej Kopalni Rud Srebronośnych oraz Sztolni Czarnego Pstrąga” – świadectwo osiągnięć inżynierskich oraz górnictwa kruszcowego datowanego od schyłku XV stulecia. Sieć chodników i komór znajduje się na głębokości 30–70 m. Na zabytek (ok. 190 ha, 150 km podziemnych komór oraz chodników) składają się również szyby (np. „Anioł”, „Żmija”) i sztolnie (np. „Szczęść Boże”). Zwiedzający mogą zobaczyć historyczne urządzenia (np. wykonane z drewna XVIII-wieczne wózki górnicze), a także przepłynąć łodzią w podziemiach kopalni (270 m). Zabytek uznany za pomnik historii w 2004 r. Za tą decyzją przemawiała wyjątkowa wartość historyczna i naukowa²².
- b) „Duszniki Zdrój – młyn papierniczy” – unikatowy najstarszy w kraju młyn papierniczy, który został wybudowany na początku XVII stulecia nad rzeką Bystrycą Dusznicką. Za pomnik historii uznany ze względu na autentyczność, a także wartość naukową, techniczną, artystyczną, materialną oraz niematerialną²³. W muzeum można zapoznać się np. z historycznymi papierami drukarskimi pochodzącymi z polskich i zagranicznych wytwórni, w tym papierem ręcznie czerpanym – świadectwem rękodzielnictwa. Zwiedzający mogą obejrzeć dawne urządzenia i maszyny, które służyły do wytwarzania papieru. Wśród eksponatów znajduje się także kolekcja kartek pocztowych z miasta i regionu sprzed II wojny światowej.
- c) „Warszawa – Zespół Stacji Filtrów Williama Lindleya” – z drugiej połowy XIX w. i początku XX w. Zabytkowa stacja filtrów z systemem oczyszczania i uzdatniania wody wraz z komponowaną zielenią na terenie, na którym znajduje się obiekt. Do dzisiaj użytkowana zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem. Uważana za perełkę XIX-wiecznej architektury o charakterze przemysłowym. Projekt został opracowany przez inżyniera Williama Lindleya pochodzącego z Wielkiej Brytanii. Zastosowane w stacji tzw. filtry powolne są obecnie jedyną funkcjonującą tego typu konstrukcją techniczną w skali globu. Za pomnik historii zabytek uznano w 2012 r. ze względu na wartości techniczne, historyczne, przestrzenne oraz materialne i niematerialne²⁴.

²² Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 kwietnia 2004 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Tarnowskie Góry – podziemia zabytkowej Kopalni Rud Srebronośnych oraz Sztolni Czarnego Pstrąga” (Dz.U. z 2004 r., nr 102, poz. 1062).

²³ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 września 2011 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Duszniki Zdrój – młyn papierniczy” (Dz.U. z 2011 r., nr 217, poz. 1282).

²⁴ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 4 stycznia 2012 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Warszawa – Zespół Stacji Filtrów Williama Lindleya” (Dz.U. z 2012 r., poz. 64).

d) „Żyrardów – XIX-wieczna Osada Fabryczna” – jeden z największych XIX-wiecznych ośrodków przędzalniczych nie tylko w Polsce, ale i na świecie. Jest to świadectwo nowatorskiej myśli inżynierskiej w dziedzinie urbanistyki oraz przemysłu lniarskiego. Zabytek odznacza się wartością kulturową, artystyczną oraz autentyzmem w odniesieniu do historycznego układu urbanistyczno-architektonicznego osady o charakterze fabrycznym²⁵. Wpis obejmuje również park miejski im. Karola Augusta Dittricha, który został założony jako otoczenie willi współwłaściciela fabryki. Ciekawostką jest, że nazwa miasta „Żyrardów” pochodzi od wspomnianego już w niniejszym artykule francuskiego wynalazcy i konstruktora Philippe’a Henriego de Girarda. Ów inżynier został pierwszym technicznym dyrektorem żyrardowskiej fabryki. Opracował maszynę, która umożliwiła mechaniczne przędzenie lnu zamiast ręcznego, co odmieniło całkowicie tę gałąź przemysłu. Wspomniane urządzenie zostało pierwszy raz użyte w zakładzie lniarskim w Żyrardowie.

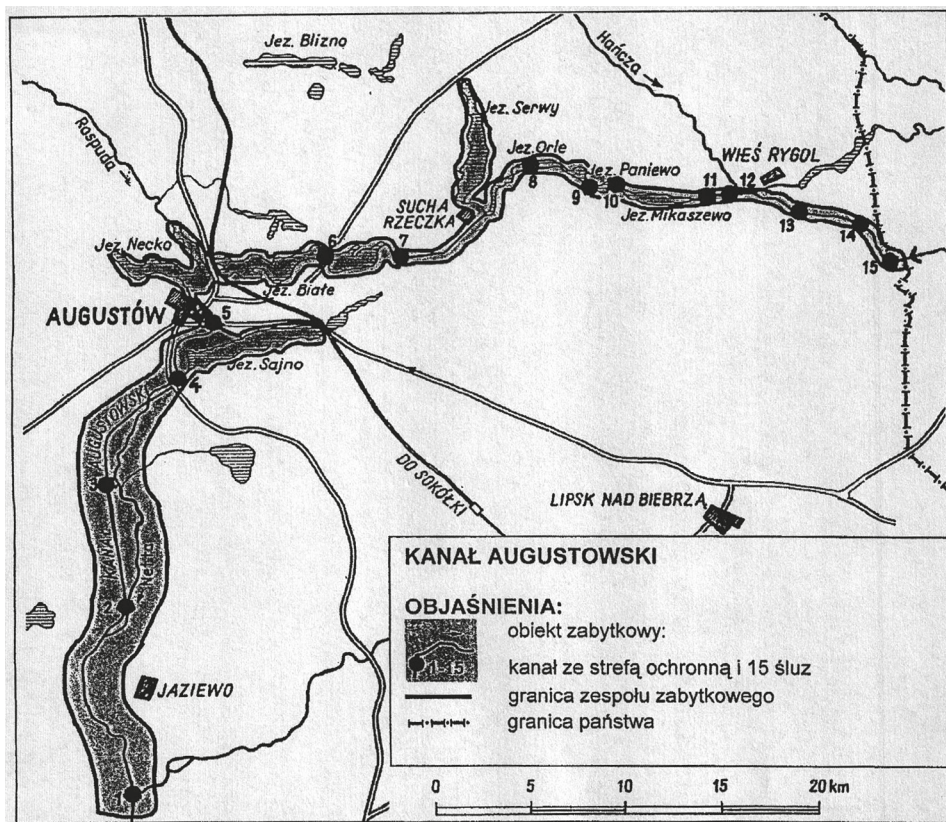
Natomiast do stricte obiektów hydrotechniki, które dotychczas zostały uznane za pomniki historii w Polsce należą:

a) „Kanał Augustowski” – w czasach Królestwa Polskiego największa tego typu inwestycja, która miała ułatwić dostęp do Morza Bałtyckiego, ponieważ ówczesnie (1823–1825) toczyła się wojna celna rosyjsko-pruska (Pilarczyk 2013, s. 80). Prace zainicjował książę Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki, natomiast generał Ignacy Pantaleon Prądyński przystąpił do opracowania projektu, który zakładał połączenie Narwi z Niemnem. Budowę rozpoczęto w 1824 r. (Kałuża, Podemska-Kałuża 2015, s. 338). Kanał został wyposażony w bogate zaplecze służące aktywizacji gospodarczej mieszkańców. W tym celu wybudowano np. huty, cegielnie, liczne i różnorodne warsztaty rzemieślnicze. Podczas prac dokonano pionierskiego wynalazku tzw. „wodotrwałego wapna augustowskiego”, czyli wapna hydraulicznego (Osiecka 2006, s. 30–31). Podczas budowy pracowało od 5 do 7 tysięcy osób. Niemalże przy każdej służbie przetrwała tabliczka upamiętniająca kierowników budowy poszczególnych odcinków Kanału Augustowskiego²⁶. Omawiany obiekt jest zabytkiem transgranicznym, ponieważ częściowo znajduje się na ziemiach polskich, a częściowo na terenach Białorusi. Na podstawie umowy zawartej między Polską a Białorusią w 2005 r. przeprowadzono rekonstrukcję odcinka kanału położonego na granicy. Ponadto podjęto działania na rzecz prowadzenia gospodarki wodnej opartej na zasadzie racjonalności oraz poprawienia stanu technicznego urządzeń i obiektów występujących na szlaku przepływowym. Długość Kanału Augustowskiego wynosi 101,2 km. Obiekt został uznany za pomnik historii w 2007 r. W wydanym w związku z tym rozporządzeniu Prezydenta RP z dnia 25 kwietnia 2007 r. jako cel ochrony obiektu podano zachowanie ze względu „na wartości historyczne, architektoniczno-techniczne oraz autentyczność i integralność

²⁵ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 4 stycznia 2012 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Żyrardów – XIX-wieczna Osada Fabryczna” (Dz.U. z 2012 r., nr 59).

²⁶ Tabliczki nie zachowały się przy służbie Niemnowo oraz Gorczyca, za: Kałuża, Podemska-Kałuża (2015, s. 339).

- drogi wodnej – Kanału Augustowskiego, będącego przykładem harmonijnego połączenia zabytku techniki z wartościami przyrodniczymi i kulturowymi krajobrazu, stanowiącego ponadto materialne świadectwo XIX-wiecznej kultury technicznej polskich inżynierów”²⁷. W powyższym akcie wykonawczym wskazano, iż zespół zabytkowy obejmuje liniowy układ drogi wodnej kanału, który znajduje się na około 74 ha. Kanał Augustowski wyposażony jest w 15 śluz, urządzenia hydrotechniczne, historyczną zabudowę oraz krajobraz kulturowy (1000 m pasa leżącego w terenie o charakterze otwartym, a 200 m to zalesienia po obu stronach kanału), co tworzy strefą ochronną obejmującą teren od śluzy nr 1 „Dębowo” do śluzy nr 15 „Kurzyniec” leżącej na granicy państwa (§3 ust. 1 rozporządzenia). Mapka (ryc. 2.1) przedstawia położenie zabytku.
- b) „Kanał Elbląski” (Kanał Elbląsko-Ostródzki) – jest najdłuższym żeglownym systemem tego typu w kraju (84,2 km). Powstał według projektu pruskie-

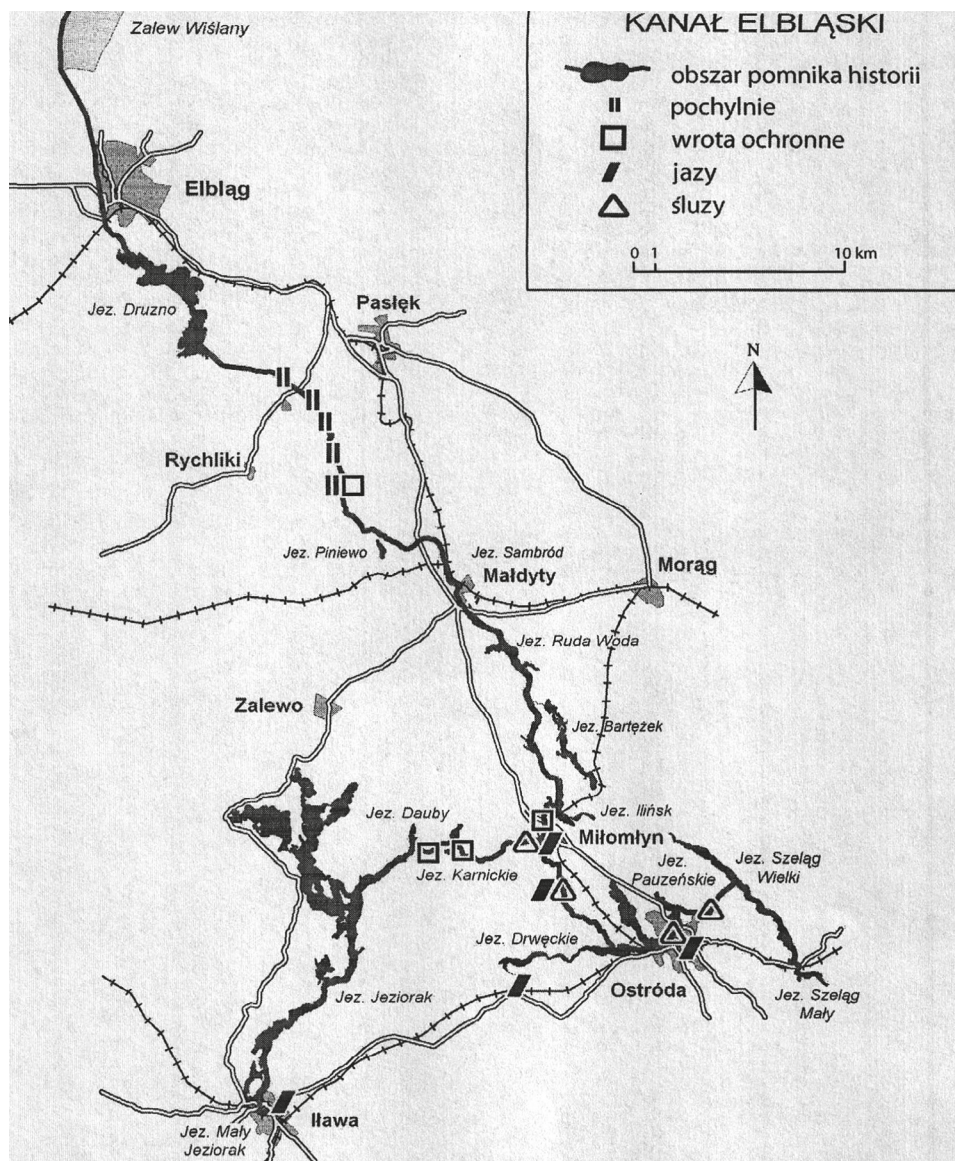

Ryc. 2.1. Mapka pomnika historii „Kanał Augustowski”

Źródło: załącznik do rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 25 kwietnia 2007 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Kanał Augustowski” (Dz.U. z 2007 r., nr 86, poz. 572).

²⁷ § 2 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 25 kwietnia 2007 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Kanał Augustowski” (Dz.U. z 2007 r., nr 86, poz. 572).

go konstruktora i inżyniera Georga Jacoba Steenke w celu połączenia ziem pruskich (Prusy Wschodnie) z Morzem Bałtyckim. Budowę przeprowadzono w latach 1844–1881. Budowla została wkomponowana w teren, na którym znajdują się dwa jeziora leżące na różnych wysokościach pomiędzy Zalewem Wiślanym a Ostródą (ryc. 2.2). Jest to przykład obiektu techniki, który spleta

Ryc. 2.2. Mapka pomnika historii „Kanał Elbląski”

Źródło: Załącznik do rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 stycznia 2011 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Kanał Elbląski” (Dz.U. z 2011 r., nr 20, poz. 100).

się ze strukturą społeczną i urbanistyczną oraz elementami przyrodniczymi tworząc swoisty krajobraz kulturowy. Wszystkie te elementy wspomagają rekonstruowanie historii regionu. Podczas prac nad kanałem zastosowano wiele innowacyjnych ówczesnie rozwiązań hydrotechnicznych. Unikatowy, nie tylko w skali kraju, jest system pięciu pochylni, po których statki są transportowane platformami ustawionymi na szynach. Największa różnica poziomów 24,5 m dotyczy pochylni Oleśnica (Kałuża, Podemska-Kałuża 2015, s. 342). Do konstrukcji wyciągowych urządzeń szynowych zastosowano siłę przepływu wody. W 1860 r. odbył się pierwszy rejs statku Kanałem Elbląskim na odcinku Ostróda-Miłomłyn. Oficjalne oddanie do użytku nastąpiło dwa lata później. W XIX stuleciu kanał pełnił przede wszystkim funkcję gospodarczą i komunikacyjną. Rola ta zaczęła maleć wraz z rozpowszechnieniem się transportu samochodowego, kolejowego oraz lotniczego. Od 1927 r. na Kanałe Elbląskim odbywają się rejsy pasażerskie. Ocenia się, że rocznie w ubiegłych latach w celach turystycznych ze szlaku żeglugowego Kanału Elbląskiego skorzystało nawet 60 tysięcy osób (Kałuża, Podemska-Kałuża 2015, s. 343).

W 2011 r. wdrożono rewitalizację kanału w celu zwiększenia nie tylko bezpieczeństwa, ale i walorów turystyczno-rekreacyjnych. Obiekt ów uznano za pomnik historii w dniu 14 stycznia 2011 r.²⁸, podkreślając „wartości kulturowe, krajobrazowe, techniczne, materialne i niematerialne oraz autentyczność i funkcjonalną integralność Kanału Elbląskiego będącego świadectwem najwyższego poziomu dziewiętnastowiecznej kultury technicznej oraz jedynym na świecie nieprzerwanie działającym kanałem wykorzystującym system zabytkowych pochylni typu suchy grzbiet”. W § 3 ust. 1 cytowanego rozporządzenia określono, że obszar tego zabytku hydrotechniki obejmuje układ drogi wodnej kanału łączący liczne jeziora: Druzno, Piniewo, Sambród, Ruda Woda, Bartężek, Ilińsk, Drwęckie, Pauzeńskie, Szelaż Wielki, Szelaż Mały, Karnickie, Dauby, Jeziorak, Mały Jeziorak oraz pięć pochylni, które są związane z ww. zbiornikami wodnymi: Całuny, Jelenie, Oleśnica, Kąty, Buczyniec. Ponadto w skład zabytku wchodzi 4 śluzy (Miłomłyn, Zielona, Ostróda, Mała Ruś), 4 wrota ochronne (Miłomłyn, Buczyniec, Ligowo, Zagadka), 5 jazów (Miłomłyn, Zielona, Iława, Samborowo, Ostróda) oraz inne urządzenia hydrotechniczne.

Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO

Wiele zabytków hydrotechniki w dalszym ciągu jest w użyciu. Mają potencjał dla rozwoju regionu. Ponadto odgrywają znaczącą rolę w ochronie dziedzictwa kulturowego, będąc niezwykle cennymi zabytkami, a zarazem świadectwem myśli i rozwoju inżynierii technologicznej. Wskazują również na znaczenie wody w środowisku życia człowieka i w przyrodzie. Historyczne kanały wodne wraz z urządzeniami hydrotechnicznymi stały się elementem krajobrazu kulturowego

²⁸ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 stycznia 2011 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Kanał Elbląski” (Dz.U. z 2011 r., nr 20, poz. 100).

oraz tkanki miejskiej, w którą można się „zagłębić” także poprzez wodne szlaki turystyczne. Dawne zabytki hydrotechniki umożliwiają w pewnym sensie „podróż w czasie” do okresu, w którym je wznoszono.

Należy wskazać, że zabytki uznane w Polsce za pomniki historii mogą być przedstawiane jako kandydaci do wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa prowadzoną na podstawie konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego przyjętej w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury (UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) (Dz.U. z 1976 r., nr 32, poz. 190)²⁹. UNESCO jest wyspecjalizowaną organizacją, która w skali świata podejmuje działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego, naturalnego, nauki i sztuki oraz propagowania praw człowieka.

W preambule konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego uwypuklono, że uszkodzenie lub unicestwienie jakiegokolwiek dobra wchodzącego w skład dziedzictwa kulturalnego lub przyrodniczego skutkuje jednocześnie nieodwracalnym zubożeniem dziedzictwa ogólnoludzkiego. W celu ochrony dziedzictwa światowego powinna być wdrażana także skoordynowana współpraca międzynarodowa.

Według art. 1 konwencji „dziedzictwo kulturowe” obejmuje: zabytki (np. dzieła architektury, elementy i budowle o charakterze archeologicznym mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki); zespoły (budowle oddzielne lub łączne, które ze względu na swą architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki); miejsca zabytkowe (dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego). Natomiast w art. 2 powyższego aktu prawa międzynarodowego wskazano, że w ramach „dziedzictwa naturalnego” można umieścić: a) pomniki przyrody utworzone przez formacje fizyczne i biologiczne albo zgrupowania takich formacji przedstawiające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia estetycznego lub naukowego; b) formacje geologiczne i fizjograficzne oraz strefy o ściśle oznaczonych granicach stanowiące siedlisko zagrożonych zagładą gatunków zwierząt i roślin mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia nauki lub ich zachowania; c) miejsca lub strefy naturalne o ściśle oznaczonych granicach mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia nauki, zachowania lub naturalnego piękna. Jak można zauważyć, obiekty techniki mogą funkcjonować jako pojedyncze lub scalone budynki, które nierzadko są wkomponowane w krajobraz. Na tych terenach mogą występować unikatowe rośliny i siedliska zwierząt. Można więc wyodrębnić obiekty mieszane kulturowo-przyrodnicze.

Zabytki będące propozycjami na Listę Światowego Dziedzictwa powinny spełniać kryteria ustalone przez Międzynarodowy Komitet Ochrony Światowe-

²⁹ Wniosek w sprawie wpisu pomnika historii na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO przedstawia Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP (art. 15 ust. 4).

go Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego (Komitet Światowego Dziedzictwa), który funkcjonuje pod egidą UNESCO³⁰. Do podstawowych kryteriów w odniesieniu do dóbr kultury należy autentyczność oraz integralność. Powinny być wybitnym dziełem twórczego geniuszu człowieka, świadectwem uniwersalnych wartości oraz tradycji kulturowej (Cattaneo, Trifoni 2003). Nie są więc ograniczone rodzajem ludzkiej działalności. Może to być także obiekt przemysłowo-techniczny. Natomiast w przypadku dóbr natury zwraca się uwagę, czy są to pomniki przyrody o powszechnej wyjątkowej wartości, naturalnym pięknem, znaczeniu naukowym albo estetycznym (Cattaneo, Trifoni 2004). Wybór państw-sygnatariuszy wchodzących w skład Komitetu Światowego Dziedzictwa powinien zapewniać sprawiedliwą reprezentację regionów i kultur świata (art. 8 ust. 2). Podobny postulat można wystosować w odniesieniu do obiektów wpisywanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Przykładami dóbr kultury wpisanymi na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, które można zakwalifikować jako obiekty techniki, są: królewskie żupy solne w Arc-et-Senans, Francja (król Ludwik XVI zlecił wybudowanie ośrodka przemysłowego, w ten sposób powstało nowoczesne jak na owe czasy miasteczko, „wzorcowa fabryka”; projekt oświeceniowego architekta Claude’a-Nicolasa Ledoux; od 1983 r. na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO); huta żelaza w Völklingen, Niemcy (obiekt przemysłowy z XIX i XX w. wybudowany w Zagłębiu Saary; zachowane wyposażenie i park technologiczny; zajmuje teren 6 ha; największy zakład produkcji stali przez okres stulecia na terenie Niemiec; wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w 1994 r.); dziewiętnaście wiatraków w Kinderdijk-Elshout wraz z infrastrukturą rolniczo-techniczną, w tym budynkami gospodarczo-administracyjnymi, pompami, śluzami, wałami, Holandia (większa część obiektów została wybudowana w latach 1738–1740; siedlisko zwierząt, w tym ptactwa wodnego; unikatowy mechanizm hydrauliczny; polder wraz z wiatrakami pełnił także rolę ochronną przed powodzią; wpis na listę w 1997 r.); linia kolejowa na przełęczy Semmering w Alpach, Austria (w powiecie Neunkirchen znajduje się miejscowość Semmering, ośrodek turystyczny i uzdrowiskowy; w tym regionie w XIX w. wybudowano pierwszą w Europie trasę kolejową, której trakt i tunele biegą przez obszar górski; konstrukcja stanowi osiągnięcie ówczesnej techniki kolejnictwa; trasa wkomponowana w krajobraz alpejski; na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO wpisana w 1998 r.); siedemnaście zabytkowych budowli w Al Muharraq, przykład tradycyjnej miejscowej gospodarki związanej z połowem pereł; Bahrajn (gospodarka wyspowa; przykład współegzystowania człowieka z przyrodą; na Liście Światowego Dziedzictwa widnieje od 2012 r.); ośrodek hodowli i wytwarzania naturalnego jedwabiu w Tomioka, Japonia (założony w 1872 r.; kompleks został również wyposażony w szkołę, w której przekazywano tajniki hodowli, produkcji oraz tkactwa; jedwab z Tomioka był eksportowany do krajów europejskich; prężny ośrodek przemysłu jedwabniczego; wpis na listę w 2014 r.); obiekty przemysłowe Rjukan-Notodden z początków

³⁰ Podstawa prawna: art. 8 ust. 1 konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i przyrodniczego przyjętej w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. (Dz.U. z 1976 r., nr 32, poz. 190).

ubiegłego wieku, Norwegia (znajdują się w malowniczym zakątku górskim z rzekami i wodospadami; sieć zakładów firmy Norsk-Hydro Company wraz z infrastrukturą socjalną, obiektami mieszkalnymi dla pracowników oraz transportem kolejowym; fabryka wytwarzała nawozy sztuczne; połączenie miasteczka przemysłowego z walorami krajobrazowymi; wpis w 2015 r.).

Na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO dotychczas wpisano z Polski czternaście obiektów kulturalnych i przyrodniczych³¹. Wśród zabytków, które dotyczą problematyki technicznej, warto wymienić: królewskie kopalnie soli w Wieliczce (eksploatowana od XIII w.; obejmuje 9 poziomów, ponad 200 komór oraz około 300 km chodników; odznacza się również wartościami artystycznymi oraz przyrodniczymi) i Bochni (warzelnia działała od XII w., wydobywanie soli twardej wdrożono od 1251 r.; oprócz narzędzi i technik wydobywczych można poznać dzieje górnictwa oraz kulturę duchową, odwiedzając miejsca kultu i kapliczki), obie są przykładami unikatowych zabytków techniki, odzwierciedlają wartości naukowe, historyczne, artystyczne i organizacyjne, a ich wpisy na listę pochodzą odpowiednio z 1978 i 2013 r., oraz halę stulecia we Wrocławiu (projekt opracował niemiecki urbanista, architekt Max Paul Eduard Berg; gmach wybudowano w latach 1911–1913 z myślą o stworzeniu miejsca widowiskowego oraz rekreacyjno-sportowego; wzniesiona na planie koła z absydami, a 23-metrową kopułę wieńczy latarnia wykonana ze szkła i stali, budowla stanowiąca świadectwo kompozycji różnych stylów architektonicznych oraz pionierskiego zastosowania żelazobetonu; wpisana na listę w 2006 r.).

Należy zaznaczyć, że w pierwszej kolejności to na państwie-sygnatariuszu konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z dnia 16 listopada 1972 r. (Dz.U. z 1976 r., nr 32, poz. 190) spoczywa obowiązek identyfikacji, ochrony, konserwacji oraz rewitalizacji obiektów i miejsc kulturalnych lub przyrodniczych znajdujących się na jego terytorium. Wymaga to doprecyzowania i usystematyzowania na gruncie prawa poszczególnych państw, a następnie skorelowania z prawem międzynarodowym oraz działaniami podejmowanymi przez UNESCO. Dobra kulturowe i przyrodnicze powinny być otaczane odpowiednią ochroną na gruncie krajowym. Ponadto powinny mieć plan zarządzania uwzględniający specyfikę obiektu, konkretny program działań również na wypadek zagrożeń, skuteczny nadzór i monitoring. Dopiero gdy dane państwo nie jest w stanie wywiązać się za pomocą własnych środków z zapisów konwencyjnych, można wystąpić o udzielenie pomocy międzynarodowej na zasadach określonych w art. 13 ust. 2 i 19–26.

Do innych przyjętych przez UNESCO prawnych aktów multilateralnych (Kowalska 2016, s. 221–235) należy konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury sporządzona w Paryżu dnia 17 listopada 1970 r. (Dz.U. z 1974 r., nr 20, poz. 106). W rozumieniu art. 1 konwencji dobrami kultury są dobra, które „ze względów religijnych lub świeckich uznawane są przez każde Państwo za mające znaczenie dla archeologii, prehistorii, historii, literatury, sztuki lub

³¹ Stan na 24 listopada 2016 r.

nauki”. Dobra kultury powinny należeć do jednej z kategorii wyszczególnionych w art. 1. Z grup, które można zakwalifikować do zabytków techniki można wskazać np. dobra mające związek z historią, w tym z historią nauki i techniki, historią wojskowości i historią społeczną, a także dobra pozostające w związku z historią życia przywódców, myślicieli, naukowców i artystów narodowych oraz ważnych dla narodu wydarzeń (art. 1b); przedmioty uzyskane drogą wykopalisk archeologicznych i odkryć archeologicznych (art. 1c). Wymiana wiedzy, doświadczeń oraz dóbr kultury niewątpliwie wzbogaca kulturę innego kraju. Należy jednak pamiętać, że jedną z barier we współpracy między państwami stanowi kradzież, nielegalny wywóz i przywóz dóbr kultury, wśród których mogą być także ruchome zabytki techniki, np. dawne narzędzia, elementy obiektów (m.in. urządzenia związane z budowlą hydrotechniczną, wyposażenie zabytkowej fabryki). Powyższa umowa międzynarodowa nakreśla ramy działań podejmowanych w tym kierunku. Postanowienia te są następnie rozwijane na płaszczyźnie regionalnej oraz w prawie wewnętrznym poszczególnych państw-sygnatariuszy.

Ochrona dóbr kultury w świetle regulacji europejskich

W Europie regulacje te skonkretyzowała dyrektywa Rady 93/7/EWG z dnia 15 marca 1993 r. w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego (Dz. Urz. WE L 074 z dnia 27 marca 1993 r.)³². Na podstawie art. 13 zastosowanie dyrektywy określono do dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego w dniu 1 stycznia 1993 r. lub w okresie późniejszym³³. Kluczowe dla dyrektywy jest zdefiniowanie pojęcia „narodowe dobro kultury o wartości artystycznej, historycznej lub archeologicznej”. Pojęcie to rozpatruje się przez pryzmat prawa krajowego. Odesłanie do prawa wewnętrznego państw członkowskich WE (obecnie: UE) jest wyrazem poszanowania ich suwerenności. Następnie analizuje się, czy dobro to należy do jednej z kategorii wymienionych w załączniku do dyrektywy. Załącznik operuje 14 kategoriami. Biorąc pod uwagę temat niniejszych roz-

³² W Polsce tę problematykę reguluje art. 62–70 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2003 r., nr 162, poz. 1568 z późn. zm.). Zob. także art. 51–61 tejże ustawy, w której zawarto regulację dotyczącą wywozu zabytków za granicę. Obowiązująca w Polsce ustawa została zharmonizowana z dyrektywą Rady 93/7/EWG z dnia 15 marca 1993 r. w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego (Dz. Urz. WE L 074 z dnia 27 marca 1993 r.). Warto również odnotować jeden z aktów wykonawczych do ww. ustawy, a w szczególności rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. z 2011 r., nr 113, poz. 661 z późn. zm.).

³³ Nie oznacza to jednak, że dobra kultury wywiezione niezgodnie z prawem przed wskazanym wyżej terminem pozostają poza regulacją, gdyż istnieją inne jeszcze mechanizmy prawne, które mogą znaleźć zastosowanie w zależności od rodzaju sprawy, w tym procedury dyplomatyczne i konsularne. Prowadzona jest także międzynarodowa współpraca w sprawach karnych, a na gruncie krajowym na przykład procesy karne i cywilne. Zob. np. Banach-Gutierrez (2011), Banach-Gutierrez, Harding (2017, s. X i n.), Galicki (2015, s. 115–137) oraz Kowalska (2008, s. 171–183).

ważać, można odnotować np. przedmioty archeologiczne mające więcej niż 100 lat, które pochodzą z wykopalisk i odkryć lądowych lub podwodnych, terenów i zbiorów archeologicznych (1A), gdyż mogą to być relikty działalności gospodarczej. Innym obiektem wymienionym w załączniku są litografie z ich odpowiednimi płytami, które mają więcej niż 50 lat i nie należą do ich autorów (A5) – oprócz dobra kultury mogą obrazować osiągnięcia w zakresie techniki graficznej. Z kolei w pkt A10 dyrektywy jest mowa o mapach drukowanych mających więcej niż 200 lat, którymi mogą być na przykład mapy kanałów i szlaków wodnych. Natomiast w pkt A13 stanowi się o środkach transportu mających więcej niż 75 lat, są to niewątpliwie cenne zabytki nie tylko dla historii komunikacji, ale i dziedzictwa kulturowego, które obejmuje także obiekty techniki typu dawne maszyny i samochody używane, np. do prac ziemnych, budowy zbiorników retencyjnych czy przevożenia surowców mineralnych. W aneksie jako dodatkowe kryterium podano wartość materialną określoną w euro. Należy zważyć, że są dobra kultury, których nie sposób wyrazić za pomocą takiego kryterium. Niemniej przeprowadza się na przykład wyceny zabytkowych nieruchomości oraz dzieł sztuki wystawianych na aukcję. Rynek dzieł sztuki rządzi się swoimi regułami (Bryl 2016). Nie ulega wątpliwości, że należy pamiętać o istocie dóbr kultury. Jeżeli zachodzi potrzeba oszacowania tak jak w omawianej dyrektywie³⁴, trzeba podchodzić do tej kwestii z rozważą w sposób zindywidualizowany. Poza tym przeliczniki zmieniają się w zależności od sytuacji rynkowej i kursu walut. W dyrektywie zresztą zapisano: „Ocena, czy spełnione są warunki dotyczące wartości finansowej, musi być wykonana, jeżeli wnioskuje się o zwrot. Wartość finansowa dotyczy przedmiotów w Państwie Członkowskim, do którego wniosek jest kierowany”³⁵. Należy dodać, że dobro kultury podlegające zwrotowi w oparciu o przepisy dyrektywy nie musi kwalifikować się pod jedną z kategorii podanych w załączniku, jeżeli, jak stanowi art. 1 pkt 1, jest integralną częścią zbiorów publicznych wymienionych w zasobach muzeów, archiwów lub zbiorach konserwacyjnych bibliotek, zbiorów instytucji kościelnych. Według dyrektywy określenie „zbiory publiczne” jest stosowane do zbiorów, które są „własnością Państwa Członkowskiego, władz lokalnych lub regionalnych Państw Członkowskich, lub instytucji znajdującej się na terytorium Państwa Członkowskiego i zdefiniowanej jako publiczna zgodnie z ustawodawstwem tego Państwa Członkowskiego, taka instytucja jest własnością lub jest znacznie finansowana przez to Państwo Członkowskie albo lokalne lub regionalne władze” (art. 1 pkt 1). W bibliotekach świeckich i kościelnych

³⁴ Por. rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 lutego 2011 r. w sprawie wzorów dokumentów oceny wskazującej czas powstania zabytku, wyceny zabytku oraz potwierdzenia wwozu zabytku na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2011 r., nr 50, poz. 256 z późn. zm.).

³⁵ Zob. rozporządzenie Rady (WE) nr 116/2009 z dnia 18 grudnia 2008 r. w sprawie wywozu dóbr kultury (Dz. Urz. UE L 39 z dnia 10 lutego 2009 r.). Ów akt prawny reguluje wywóz dóbr kultury poza obszar celny (WE) Unii Europejskiej (art. 2 ust. 1). W rozporządzeniu położono nacisk na współpracę w tym zakresie między państwami członkowskimi UE, stworzenie jednolitego systemu kontroli na zewnętrznych granicach Unii oraz wdrożenie z myślą o utrzymaniu rynku wewnętrznego skoordynowanych procedur dotyczących handlu dobrami kultury, które mogą być objęte takim obrotem z państwami trzecimi.

mogą znajdować się niezwykle wartościowe, a nawet unikatowe księgozbiory, rękopisy lub archiwalia dla rekonstruowania albo poszerzania wiedzy o dziedzictwie kulturowym, także w zakresie dotyczącym zabytków techniki oraz reliktyw dawnej działalności przemysłowej (np. mapy, notatki odręczne, szkice). Do bibliotek publicznych niejedna osoba przekazuje swój księgozbiór w darze. Mogą być w nim istotne pozycje dla danej problematyki.

Prawo międzynarodowe stwarza ramy, które powinny być wypełniane odpowiednimi działaniami legislacyjnymi, organizacyjno-strukturalnymi, infrastrukturalnymi na gruncie krajowym. Umowa międzynarodowa umożliwia nawiązywanie i prowadzenie współpracy transgranicznej między państwami oraz narodami, które mogą mieć inne uwarunkowania, ale łączy ich wspólny cel – ochrona dóbr kultury. Pielęgnowanie różnorodności kulturowej przyczynia się także do kreatywności w różnych dziedzinach życia społecznego.

W Polsce w latach 90. XX w. upadło wiele fabryk i zakładów przemysłowych. Wyłonił się problem zgromadzenia, zinwentaryzowania oraz uchronienia zabytków techniki przed rozproszaniem. W tym celu tworzone muzea fabryczne, izby tradycji (pamięci). Ponadto zakładano stowarzyszenia, np. miłośników dawnych kopalni, fabryk. W tym zakresie działają również prywatne muzea oraz hobbyści, którzy przeznaczają na ten cel swój czas i środki. Przykładowo państwo Maria i Tadeusz Żyłów z Jankowic (nieдалеко Pszczyny) stworzyli okazałą kolekcję narzędzi i maszyn stosowanych w przeszłości w rolnictwie, dawnych sprzętów gospodarstwa domowego. Poza tym zwiedzającym udostępniono do oglądania trofea myśliwskie. Z kolei prywatne Muzeum Motoryzacji i Techniki w Otrębusach (zał. 1995 r.) gromadzi zabytkowe pojazdy, klaksony samochodowe, motocykle i gogle do nich, rowery i bicykle, wózki dziecięce, a także katarynki i gramofony, telefony, zegary wiszące oraz kominkowe. Muzeum ma ponadto eksponaty z czasów PRL-u, np. mydła, sztucze aluminiowe, syfony ze szkła. Powinno się wspierać takie osoby i stwarzać im możliwości pozyskiwania funduszy ze źródeł zewnętrznych. Niewątpliwie istotną rolę w tym względzie odgrywa również polityka kulturalna państwa oraz system podatkowy.

Zabytki techniki cechują się własną specyfiką i gabarytami (np. urządzenia hydrotechniczne lub ich elementy, mosty, piece hutnicze, samoloty), co wymaga wdrażania innych form ochrony. Urządzenia i maszyny najpierw pełnią rolę użytkową, a gdy przestaną być stosowane (zużywalność), potencjalnie mogą stać się zabytkiem. Funkcja rzeźby czy obrazu już od momentu kreacji jest inna i nie maleje wraz z upływem czasu. Natomiast w przypadku obiektów techniki wraz ze zmniejszaniem się wartości użytkowej ich los może być odmienny. Znane są przypadki zabytkowych obiektów techniki, które nie zostały otoczone właściwą ochroną, ale wcześniej skradzione i zełomowane (Kołodziej 1998, s. 205).

Rewitalizacja obiektów postindustrialnych

Formą zachowania dziedzictwa przemysłowego może być rewitalizacja obiektów postindustrialnych. W wielu miastach przeprowadzono adaptację takich obiek-

tów, chroniąc je przed niszczeniem, a w niektórych przypadkach – całkowitym unicestwieniem. Przykładem jest XIX-wieczna fabryka przędzalnicza Karola Scheiblera w Łodzi, która została zaadaptowana na apartamenty i lokale mieszkalne (lofty). Fabrykę poddano rewitalizacji. W jej otoczeniu wybudowano stylizowane na postindustrialne obiekty, w których mieszczą się biura, restauracje, sklepy, podziemne garaże. Na tym terenie znajduje się stawek, wytyczono również alejki. Innym przykładem jest Biblioteka Politechniki Łódzkiej, którą zlokalizowano w dawnym magazynie należącym do Towarzystwa Akcyjnego WYROBÓW WEŹNIAŃCH PRZEMYSŁOWCA FRYDERYKA WILHELMA SCHWEIKERTA. W 2016 r. w Szczecinku ogłoszono przetarg na projekt oraz adaptację na obserwatorium astronomiczne wieży ciśnień pochodzącej z 1912 r. (36 m wysokości), mieszczącej się przy ulicach Lipowej i Wodociągowej. Natomiast w wieży ciśnień w Bydgoszczy (45 m) przy ulicy Filareckiej funkcjonuje Muzeum Wodociągów. Wieża została wybudowana w latach 1898–1899 (użytkowana od 1900 r.) w stylistyce neogotyckiej. Obecnie oprócz muzeum pełni rolę galerii i miejsca spotkań, czyli funkcję wystawienniczą oraz kulturalną. Odbývają się tam na przykład wernisaże, wystawy, koncerty. Warto wspomnieć o XIX-wiecznej poznańskiej gazowni przy ul. Grobla, która została zaadaptowana na cele biurowe. Z kolei potężną inwestycją była rewitalizacja starego browaru w Poznaniu należącego w XIX w. do Ambrosiusa Huggera. Obiekt jest połączeniem centrum handlowo-biznesowego i sztuki na zasadzie synergii.

Należy zaznaczyć, że prace adaptacyjne powinny być poprzedzone planowaniem oraz wszechstronnym rozpoznaniem, ponieważ w mniejszym lub większym stopniu wiążą się z ingerencją w substancję zabytku. Przed podjęciem jakichkolwiek działań powinno się brać pod uwagę m.in. stan zachowania, pierwotną i nową funkcję, skalę przestrzenną, strukturę (Molski 2009, s. 87–97). Waloryzacja nie może opierać się na subiektywnych przesłankach czy celach wyłącznie skomercjalizowanych. Ponadto adaptacja nie powinna powodować zatarcenia wartości zabytkowego obiektu ani dysonansu w kontekście jego pierwotnej funkcji, ponieważ może być ona nadal jednym z wyznaczników tożsamości mieszkańców.

W art. 5 Karty Weneckiej z 1964 r., która zawiera postanowienia i uchwały II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków³⁶, wskazano, że „konserwacji zabytków zawsze sprzyja ich użytkowanie na cele użyteczne społecznie: użytkowanie takie jest zatem pożądane, nie może wszakże pociągać za sobą zmian układu bądź wystroju budowli. Są to granice, w jakich należy pojmować i można dopuszczać zagospodarowanie, wymagane przez ewolucję zwyczajów i obyczajów”. Oczywiście teoria, metodologia, praktyka konserwatorska oraz prawo od czasu, kiedy Karta Wenecka została przyjęta, zmieniły się. Mimo rozwoju technik konserwatorskich i restauratorskich nie wolno jednak zapominać o substancji oraz wartościach, jakie niesie ze sobą zabytek. Dotyczy to również historycznych obiektów przemysłowych i hydrotechnicznych.

³⁶ Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych została przyjęta podczas II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków. Kongres odbywał się w dniach 25–31 maja 1964 r. w Wenecji.

Aktualność zachowuje art. 7 Karty Weneckiej, w którym uwypuklono, że „zabytek jest nierozdzielny od historii, której jest świadectwem i od otoczenia, w którym jest położony”. Nie ulega wątpliwości, iż zabytki techniki powinny być otaczane odpowiednią ochroną, gdyż nie są tylko muzealnym eksponatem. Stanowią także odzwierciedlenie ludzkich dążeń, marzeń, wartości oraz rozwoju cywilizacyjnego.

Literatura

- Banach-Gutierrez J. (2011): Europejski wymiar sprawiedliwości w sprawach karnych. W kierunku ponadnarodowego systemu *sui generis*?, Instytut Wydawniczy EuroPra-wo, Warszawa.
- Banach-Gutierrez J., Harding C. (red.) (2017): *EU Criminal Law and Policy. Values, Principles and Methods*, Routledge, Taylor Q Francis Group, London–New York.
- Bryl M. (2016): *Rynek dzieł sztuki w Polsce*. Wydawnictwo PWN, Warszawa.
- Cattaneo M., Trifoni J. (2003): *Najcenniejsze zabytki pod patronatem UNESCO*. Wydawnictwo „Arkady”, Warszawa.
- Cattaneo M., Trifoni J. (2004): *Cuda świata przyrody pod patronatem UNESCO*. Wydawnictwo „Arkady”.
- Galicki Z. (2015): Międzynarodowa przestępczość zorganizowana – prawnomiędzynarodowe instrumenty zwalczania i zapobiegania. *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego*, 12.
- Januszewski S. (2010): Archeologia przemysłowa – jej narodziny i przedmiot badań. *Spotkania z Zabytkami*, 3–4.
- Kałuża T., Podemska-Kałuża A. (2015): Budowle wodne świadectwem rozwoju kultury technicznej i hydrotechniki. W: S. Kowalska (red.), *Imponderabilia ochrony dziedzictwa kulturowego*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Pedagogiczno-Artystyczny, Poznań–Kalisz.
- Kołodziej J. (1998): *Ochrona dziedzictwa przemysłowego w Polsce*. Ochrona Zabytków, 51.
- Kowalska S. (2007): Prawna ochrona dóbr kultury. Wybrane regulacje oraz proponowane zmiany. W: M. Nowak (red.), *Studia prawnicze. Rozprawy i materiały*. Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków, s. 97–111.
- Kowalska S. (2008): Europeizacja prawa a ochrona dziedzictwa kulturowego. Wybrane zagadnienia legislacyjne Rzeczypospolitej i Unii Europejskiej. W: T. Biernat (red.), *Europeizacja prawa*. Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków.
- Kowalska S. (2016): Umowa międzynarodowa w sferze kultury – wybrane aspekty ustrojowo-prawne. W: S. Kowalska, A. Kędziora, M.J. Śmiałek (red.), *Polacy na obczyźnie*. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Pedagogiczno-Artystyczny, Poznań–Kalisz.
- Lemire L. (2003): *Maria Skłodowska-Curie*. Wydawnictwo „Świat Książki”, Warszawa.
- Miczulski S. (1967): Spotkanie słowackich i polskich historyków techniki górniczej i hutniczej. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 12.
- Molski P. (2009): Adaptacja – formy i uwarunkowania. W: B. Szmygin (red.), *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*. Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa.

- Osiecka E. (2006): Wapno hydrauliczne – naturalne i sztuczne. W: E. Osiecka (red.), Wapno w budownictwie – tradycja i nowoczesność. Stowarzyszenie Przemysłu Wapienniczego, Kraków.
- Pilarczyk P.M. (2013): Polityka gospodarcza jako czynnik kształtowania rozwiązań prawnych. Wpływ na regulacje celne w polskiej skarbowości od XVIII do XX w. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*, XVI.
- Pruszyński J. (2001): Dziedzictwo kultury Polski – jego straty i ochrona prawna. Kantor Wydawniczy „Zakamycze”, t. I, Kraków.

Akty prawne i dokumenty

- Dyrektywa Rady 93/7/EWG z dnia 15 marca 1993 r. w sprawie zwrotu dóbr kultury wyprawionych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego (Dz. Urz. WE L 074 z dnia 27 marca 1993 r.).
- Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego podpisane w Hadze dnia 14 maja 1954 r. (Dz.U. z 1957 r., nr 46, poz. 212).
- Konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury sporządzona w Paryżu dnia 17 listopada 1970 r. (Dz.U. z 1974 r., nr 20, poz. 106).
- Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury (Dz.U. z 1976 r., nr 32, poz. 190).
- Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych przyjęta podczas II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków, który odbywał się w dniach 25–31 maja 1964 r. w Wenecji.
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 kwietnia 2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków (Dz.U. z 2004 r., nr 75, poz. 706 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 kwietnia 2004 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Tarnowskie Góry – podziemia zabytkowej Kopalni Rud Srebrnośnych oraz Sztolni Czarnego Pstrąga” (Dz.U. z 2004 r., nr 102, poz. 1062).
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 10 maja 2004 r. w sprawie rzeczoznawców Ministra Kultury w zakresie opieki nad zabytkami (Dz.U. z 2004 r., nr 124, poz. 1302 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz.U. z 2004, nr 212, poz. 2153 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 25 kwietnia 2007 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Kanał Augustowski” (Dz.U. z 2007 r., nr 86, poz. 572).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 stycznia 2011 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Kanał Elbląski” (Dz.U. z 2011 r., nr 20, poz. 100).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 lutego 2011 r. w sprawie wzorów dokumentów oceny wskazującej czas powstania zabytku, wyceny zabytku oraz potwierdzenia wwozu zabytku na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 2011 r., nr 50, poz. 256 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. z 2011 r., nr 113, poz. 661 z późn. zm.).

- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 września 2011 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Duszniki Zdrój – młyn papierniczy” (Dz.U. z 2011 r., nr 217, poz. 1282).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 4 stycznia 2012 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Żyrardów – XIX-wieczna Osada Fabryczna” (Dz.U. z 2012 r., nr 59).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 4 stycznia 2012 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Warszawa – Zespół Stacji Filtrów Williama Lindleya” (Dz.U. z 2012 r., poz. 64).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 1 lipca 2013 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz.U. z 2013 r., poz. 784 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 116/2009 z dnia 18 grudnia 2008 r. w sprawie wywozu dóbr kultury (Dz. Urz. UE L 39 z dnia 10 lutego 2009 r.).
- Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury (Dz.U. z 1962 r., nr 10, poz. 48).
- Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (Dz.U. z 1994 r., nr 89, poz. 414 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz.U. z 1997 r., nr 5, poz. 24 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz.U. z 1997 r., nr 85, poz. 539 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2003 r., nr 162, poz. 1568 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 10 lipca 2015 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o muzeach (Dz.U. z 2016 r., poz. 1330).